

Михайло Грушевський

З ІСТОРИЧНОЇ ФАБУЛІСТИКИ КІНЦЯ XVIII В.

Історична фікція: історії видумані умисно, з певною тенденцією — фамілійною, клясовою або схоплені з усного обороту, або скомпоновані через непорозуміння, чи з метою пояснити неясне, або хибно сприйняте, нарешті, чиста фантастика, з емоціональною настановою і без неї: фантазія для фантазії, гра уяви.

Така історична фабулістика всіх цих категорій в великій масі, хоч і не рівною течією, влилася до тої історично-краєзнавчої літератури XVIII в., що вийшла на місце київської церковної схоластики і приготувала ґрунт для української літератури першої половини XIX в.

Я назвав її в одному з попередніх своїх звідомлень «літературою канцеляристів». Рясна історична фабулістика — одна з характерних прикмет цієї літератури.

Українська історіографія, перебувши стадію великої залежності від цієї фабулістики в середніх десятиліттях XIX в., зневажливо відмежувалась від неї при кінці століття, але принесена нею, тільки потроху виключається з наукового обороту і з ролі фактичного історичного матеріалу стає предметом літературної історії.

Тут, у сфері літературної історії, значіння історичної фабулістики величезне. Вона поруч фолкльору була підоймою літературної тематики перших десятиліть XIX в.

Подібно як підробки під народню поезію значно ефективніше стимулювали літературну творчість, ніж це робили автентичні твори масового репертуару¹ — так і продукти історичної фабулістики показували себе активнішими з свого погляду, ніж автентична історична традиція або матеріал документальний.

І це річ цілком натуральна і легко зрозуміла. Як у підробках під фолкльор, так і в цих історичних фікціях, матеріал подавався вже приготований: постилізований в аспектах свого часу, відповідно до певних

¹ Це показали студії Катерини Грушевської над текстами дум та історичних пісень «Українські народні думи», т. I, 1928; т. II, 1930; студії над історичною пісенністю ще не опубліковані, відомі мені з рукопису.

соціальних чи патріотичних вимог, і до літературного смаку; тому він більше був суголосний своїй літературній верстві, ніж матеріал автентичний, легше нею сприймався і ефективніше стимулював і своїм ілюзорним авторитетом. Тим пояснюється що, скажімо, «Історія русів» або «Запорожская старина» далеко сильніше вплинули на літературну творчість 1830-1840-х років, ніж автентичні хроніки та непідроблені думи або пісні.

З огляду на це великого інтересу набув сам механізм творення цієї фікції, як певний підготовчий процес літературного відтворення, репродукції. На жаль, дослідів у цьому напрямі досі велось мало, маємо тільки випадкові екскурси в цю сферу і не завжди щасливі.

Давніші дослідники в такій фабулістиці дозирали більше слідів реальної традиції, мовляв, не зафіксованої тільки в раніших писаннях. Потім стали більше наполягати на тенденційність творчості. Одно і друге безсумнівне, але поруч того треба більше звернути уваги на взаємини і впливи сучасної літератури — друкованої і писаної, місцевої і закордонної, на процес наवरстовання в ній пояснень, поправок і толковань до коротких хронікарських звісток старших джерел і наростання в цім процесі тематики — фікції, часом навіть несвідоме, спонтанне.

Так, студіюючи найбагатшу скарбницю української історичної фабулістики «Історію русів», я помітив, наприклад, що в ній поважне місце займають ампліфікації мотивів і гадок, підданих французькими публікаціями 1780-х років: П'єр Шарль Левек (1736-1812), Ніколя Габрієль Леклерк (1726-1798), Жан-Бенуа Шерер (1741-1824).

Всі ці автори, живши в Росії в 1760-1780-х роках, були свідками ліквідації старого українського життя, політичної автономії, соціальних і побутових форм, потім планів відновлення гетьманства, козацького війська, Січі і под; чули, що говорилось на сі теми, що набрали певної актуальності і в західноєвропейських літературних кругах, особливо завдяки Вольтеровій «Історії Карла XII», вважали потрібним освітити їх з свого боку. Леклерк при тім підчеркував свою інтимну освідомленість в українських справах, близькість до останнього гетьмана і до Запорізького Війська (за його заслуги, мовляв, вписано його ім'я до реестру козацького!).

Шерер відкликувався до тасмничих київських рукописів і славив київські книгосховища, де містились, на його думку, розгадки не знати яких історичних секретів, з другої сторони — посилався на усні інформації, зібрані в високих російських кругах. Екскурси цих письменників у сферу російської політики щодо України і самих українських подій сильно стимулювали історично-політичну гадку українських авторів, настроювали їх на свобідніше трактування історичних тем, осмілювали не держатися викладу старших джерел, а шукати нових підходів до подій і нових розв'язок історичних загадок. Шерер у цім напрямі дав особливо багато. Про нього в українській історіографії прийнялась гадка, що він, мовляв, просто списав «Короткий опис Мало-

росії» в II томі своїх «*Annales de la Petite Russie*»; тимчасом він додав до них дуже багато від себе і тут, а ще більше в I томі своєї праці — дарма що закрався посилкою на «Київські рукописи».

Ці його посилки на київські джерела зробили своє діло, а його «анекдоти» з російського двірського і політичного життя, що здобули сенсаційний успіх в 1790-х роках — друкувались і передруковувались без кінця в 1790-х роках, придбали йому репутацію людини глибоко втаємниченої в секрети російської політики, тому його вказівки і натяки на різні обставини і події української історії сприймалися з особливою увагою і часом розгортувалися в цілі перспективні малюнки, дуже ефективні і важні в наслідках. Відкладаючи докладніше обговорення цих впливів до спеціального обслідування «Історії русів», що збираюься подати до друку, я поки що вкажу кілька прикладів безсумнівної залежності і фабулістики від екстраваганцій «Аналів» Шерера, як ілюстрацію літературного походження деяких фантастичних історій, що заповнили уяву українських письменників першої половини ХІХ в.

Візьмім, наприклад, славу «реформу козацького війська», переведену, мовляв, в І-ій половині ХVІ в. Остафієм Ружинським. Ця історія так ефектно розповіджена в «Історії русів» і відті сприйнята не тільки Миколою Маркевичем, але й Миколою Костомаровим і Володимиром Антоновичем, — має своїм джерелом додатки Шерера. В «Короткому описі» перефразованім в «Аналах», була тільки гола згадка про «гетьманів» Дмитра Вишневецького і Остафія Ружинського: «Послі того билгетьман запорозький Димитрій князь Вишневецький. Послі того бил же гетьман запорозький Евстафій Ружинський» і далі «По довольном же времені ляхи усовітовали в роботі і подданстві людей малоросійських українських держать; но которие не привикли невольничей служби держать, обрали собі місто пустое около Дніпра, низше порогів Дніпрових на житло». Шерерові сподобалося зв'язати тісніше це оповідання з «гетьманством» Ружинського, і він докинув при тім кілька слів про його діяльність у війську: він зробив всі зусилля, щоб загартувати козаків, зробити їх витривалими на втому і всяку нужду і призвичаїти до війни (*endurcir les Cosaques les accoutumer à la fatigue et à la peine et les aguerrir*).

Ті, що не хотіли піддатись цій дисципліні, подалися за пороги, в пустині, що вони собі розробили (*défricherent*) і т.д. Ця коротка примітка Шерера, докинена ним, очевидно, з власної інвенції, в «Історії русів» була розгорнена в яскравий, деталізований образ реорганізації козацького війська, що зісталась підставою його устрою, на гадку авторів «Історії русів» на всі пізніші часи: «Первим его старанієм било произвести в Малоросії реформу войскам і устроєнію їх другим от прежняго образом», він, Ружинський, «пересікая своевольства і построєнія, учредил в Малоросії 20 непремінних козацьких полков, в дві тисячи каждый, назвал їх по знатнішим городам» і т.д.

Фантастична біографія Богдана Хмельницького в «Історії русів», що надихнула була Миколу Гоголя темою для історичної драми («Вибритий ус»), продуманої ним «до останньої нитки в одежі», але не положеної на папір, — як виявляє порівняння, теж походить від Шерера. Він оповідає, що коли Хмельницький попав в турецьку неволю «deux ans après un tartar nommé Jaris, l'acheta et le mena en Tartarie; il dut sa liberté au roi de Pologne qui le fit officier de sa garde» (II с op. 15, 17).

В основі лежить текст «Короткого опису Малоросії» Хмельницького «Зіновія в полон взято, откуда по двох годах выкуплен ясиром татарским». Цей «ясир татарський» у Шерера перемінився в un tartare nommé Jaris; Шерер від себе додав, що від татар Хмельницького викупив король (в I т. його Annales, стор. 147, Хмельницького викупає з неволі його мати) і взяв його до своєї гвардії. В «Історії русів» Хмельницький «полонен турками і їми продан із Царграда в Крим тамошньому мурзі іменем Ярису»; король, знаючи його персонально за незвичайні успіхи в науках, «викупив его із Криму своєю сумою, оставив у діл при своем кабінеті і в чинах своєї гвардії». Тому, коли Данило Чаплинський арештував Хмельницького за щирий відзив про Кодацьку фортецю, «Чаплинському в наказаніє за своєвольний і оскорбительний поступок его над гвардейським офіцером обрізан бил чрез стражника Скобичевського один ус» — що й піддав Гоголеві мотив для драми, і замало що не ввійшов у велику літературу.

Ще один приклад, фантастичний кінець гетьманства Демка Многогрішного, що замість арешту і заслання в «Історії русів» помирає від ран в Батурині і хорониться з великою честью. Олександр Лазаревський, виступаючи зі здогадом, що автором «Історії русів» був Григорій Полетика, вказував на цю вигадку, як на доказ його авторства: мовляв, Полетика, вважаючи себе родичем Многогрішного з фамілійних мотивів захотів звеличати його таким славним кінцем.

Але Полетика в тім не винен: так перемінив оповідання «Короткого опису Малоросії» Шерер:

«*Історія русів*»: В 1672 г., февраля 7 дня, Многогрішний от ран своїх умер і с великими почестьми, военними і церковними в Батурині погребен. Всі чини і народ с чистосердечним сокрушенієм оплакивали сего достойного їх начальника. Он при всей своей нарочитой кротости бил хороший вождь в войскі, отличный политик і справедливий судія в правленіі. Послі Зиновія Хмельницького одному ему приписать можно превосходные качества. Для донесенія царю о смерти гетьманської отправился в Москву писар генеральный Карп Мокрієвич с другими старшинами. Цар принял їх очень милостиво, сожаліл много о умершем гетьмані, столь достойном его уважения і довіренности, і, наконец, совітовал чиновникам оним выбрать собі такого гетьмана, который би подобился характеру Многогрішного, а он обіщаєт і словом царським увіряєт содержать їх і народ малоросійський на точном основаніі первоначальных статей Зиновія Хмельницького (стор. 171).

Шерер II: *Pendent la carême... les plus anciens généraux ayant avec eux le Secrétaire Carp Mokrievitsch, se rendirent de Baturin à Moskow, pour annoncer au czar la mort de leur hettman D. Mnogogreschnoi (c'est ce hettman qui avoit soumis la plus grand partie de la Petite-Russie sous l'obeissance deczar). Ce prince le reçut favorablement, confirma de nouveau leurs privilèges et s'engagea à observer exactement la capitulation faite avec Chmelnizki et dene jamais envoyer dans la suiteses voievodes dans l'Ukraine (стор. 135).*

«*Короткий опис Малоросії*»: О средопості старшина генеральная, с писарем Карпом Мокрієвичем согласясь, Дам'яна Многогрішного гетьмана в замку Батуриномською ночью на постелі взяли і на воз заложивши, под шкурою, повезли чилі послали на Москву; Свойственние же его полковники наутріє розбігись, а інших в Москву з братами і женою его Многогрішного на вічне житіє побрано. Сей гетьман Україну Малоросійськую всю смирил под руку его царского величества і за преступления Бруховецького і прежних гетьманов прощєніє і амністію іспросил, також статем старого Хмельницького подтвержденіє і нових даби не бити воеводам постановленіє учинил (стор. 273).

Як бачимо, «Історія русів» тільки деякими рисочками прикрасила оповідання Шерера, а в головнім іде за ним.

Шерер перефразовує «Короткий опис Малоросії», але не знати звідки так різко міняє арешт Многогрішного на смерть. Найпростіше пояснення, здається мені, що в копії «Короткого опису» ним використуваній, текст у цім місці був зіпсований, було щось упущене, і Шерер, силкуючись відгадати зміст, скомпонував таку «оригінальну» розв'язку — відомість про смерть замість арешту.

Так представляється мені це тепер, може, чи принесе інше, точніше об'яснення. Тим часом наведені мною приклади показують нам, якими дорогами, між іншими, наростала і наверстовувалась історична фабулістика в українській творчості кінця ХVІІІ віку.